

Dr Žarko Kalezić
Inž. Bogdan Bulatović

SOCIJALNOEKONOMSKE PROMJENE STANOVNIŠTVA U DANILOVGRADSKOJ OPŠTINI

U danilovgradskoj opštini u poslijeratnom periodu dogodile su se, pod uticajem cjelokupnog društvenoekonomskog razvoja, veoma intenzivne strukturalne promjene stanovništva i domaćinstava. Takve promjene imaju višestruko značenje i njihovom analizom mogu se znatno sagledati bitne karakteristike ostvarenih socijalnih, ekonomskih i drugih kretanja a i procijeniti očekivane tendencije i intenzitet njihovog ispoljavanja u narednom periodu. S obzirom na karakter i ciljeve ovog rada, socijalnoekonomske promjene stanovništva ovdje će se sagledavati prvenstveno kroz analize onih njihovih karakteristika i obilježja koji su značajni za ocjenu stanja i mogućnosti razvoja poljoprivredne proizvodnje na ovom području.

Kretanje broja ukupnog stanovništva i domaćinstava

U poslijeratnom razdoblju prema popisima stanovništva, započinje u danilovgradskoj opštini kretanje stanovništva čiji je osnovni trend smanjenje njegova ukupnog broja (tab. 1). Istina, u periodu između dva poslijeratna popisa 1948. i 1953. godine došlo je do povećanja broja stanovnika sa 16 800 na 17 349, ili 3,5%. Istovremeno, 1953-ća predstavlja godinu popisa u kojoj je dostignut maksimalni broj ukupnog stanovništva u ovoj opštini. Od tada pa nadalje ispoljava se težnja stalnog opadanja toga broja jer je 1981. u odnosu na 1948. manji za 2 031, a u odnosu na 1953. za 2 625, ili oko 15%. Budući da je u posmatranom periodu došlo do određenog povećanja apsolutnog broja stanovništva u Crnoj Gori, to se stalno smanjivalo učešće stanovništva danilovgradske opštine

u ukupnom stanovništvu Republike. Tako je 1948. taj udio iznosio 4,5%, da bi se 1981. godine skoro prepolovio (svega 2,5%), što govori o suprotno ispoljenim kretanjima u razvoju stanovništva na ova dva područja.

Tab. 1. Kretanje ukupnog broja stanovništva prema popisima

Godina	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
Broj	16 800	17 394	17 378	15 073	14 769
Struktura (% od SRCG)	4,5	4,1	3,7	2,8	2,5

Izvor: Stanovništvo i domaćinstva u poslijeratnim popisima po opštinama i naseljima. Bilten br. 5, strana 10.

Smanjenje ukupnog broja stanovništva u danilovgradskoj opštini rezultat su, pored smanjenja nataliteta, migracionih kretanja. Ona su išla u svim pravcima, ali ćemo ovdje analizirati samo doseljavanje stanovništva, jer se još uvijek, na žalost, ne raspolaže podacima najnovijeg popisa stanovništva o njegovom odseljavanju iz ove opštine u druga područja. No, i pored toga, može se konstatovati da se znatno više stanovništva odselilo nego što se doselilo, tako da ovo područje bilježi dosta naglašen negativan migracioni saldo stanovništva. Prema raspoloživim podacima popisa stanovništva iz 1981. godine (tabela 2), doseljenih stanovnika bilo je 4 110. Gotovo polovina (47%) iz drugih opština Crne Gore, a iz drugog mjesta iste opštine 34%. Iz drugih jugoslovenskih republika doseljeno je 710 stanovnika, što u ukupnom doseljavanju čini 17%. Najviše ih je doseljeno sa Kosova (297) i iz uže Srbije (159). Ukupno doseljeno stanovništvo u ukupnom broju učestvuje 1981. godine 27%.

Analizom vremena doseljavanja može se uočiti da je taj proces bio najživlji posljednjih deset godina (od 1971. do 1981.) kada je došla otprilike polovina ukupno doseljenog stanovništva. Interesantno je da je najmobilniji sloj stanovništva u pogledu promjene mjesta boravka onaj od 20 do 39 godina života (u ukupnom broju doseljenog stanovništva učestvuje 37%). Radi se o privredno aktivnim licima, iz čega bi se mogao izvesti zaključak da je osnovni motiv za migratorna kretanja ovog dijela stanovništva traženje mjesta rada u nepoljoprivrednim djelatnostima i primicanje mjesta boravka mjestu rada, privređivanja.

Tab. 2. Doseljeno stanovništva prema vremenu doseljenja, dobu života u vrijeme doseljenja i području iz koga je doseljeno

Opština Danilovgrad	D o s e l j e n o i z													
	Ukupno	Drugog mje- sta iste opšt.	Druge opšti- ne iste SR	Sr Bosne i Hercegovine	SR Hrvatske	SR Makedo- nije	SR Slovenije	SR Srbije					Inostran- stva	Nepoznato
								Terit. SRS van ter. SAP	SAP Kosova	SAP Vojvodine				
Ukupno	4 110	1 415	1 948	92	48	24	4	159	297	86	26	11		
Svega	3 288	836	1 766	83	47	20	2	138	293	76	24	3		
Ispod 15 god.	917	205	402	20	12	4	—	40	94	19	12	—		
15-19 god.	399	107	215	17	5	—	1	18	28	6	1	1		
20-39 god.	1 459	382	803	39	21	14	—	53	103	35	8	1		
40 i više god.	492	138	225	7	8	1	1	24	68	16	3	1		
1961-1970.	1 251	401	582	39	28	8	1	43	113	30	3	3		
1971-1975.	869	163	495	20	9	5	—	42	101	23	11	—		
1976-1981.	1 168	272	689	24	10	7	1	53	79	23	10	—		
Nepoznato	822	579	182	9	1	4	2	21	4	10	2	8		

Izvor: Bilten, Stanovništvo i domaćinstva, popis 1981. opština Danilovgrad, strana 67. i 68.

Uporedo sa kretanjem ukupnog broja stanovništva događale su se i promjene u broju domaćinstava (tabela 3).

Tab. 3. Kretanje broja domaćinstava prema popisima

Godina	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
Broj	4 137	4 240	4 320	3 961	4 191
Struktura (% u SRCG)	4,9	4,6	4,1	3,3	2,9

Izvor: Stanovništvo i domaćinstva u poslijeratnim popisima po opštinama i naseljima, Bilten br. 5, strana 10.

Međutim, iako postoji visok stepen zavisnosti između broja stanovnika i broja domaćinstava, ne može se govoriti da se kvantitativne promjene koje se dešavaju kod jednog istim intenzitetom dešavaju kod drugog, mađa postoje određene zakonitosti i u promjenama tih odnosa. Podaci o kretanju broja domaćinstava danilovgradske opštine u poslijeratnom periodu govore, nasuprot kreta-

nju broja stanovništva, da je 1981. god. u odnosu na 1948. došlo do njihovog blagog porasta, svega 1⁰/₀. U toku posmatranog perioda broj domaćinstava je varirao. Najprije je rastao do 1961. a onda opada do 1971. da bi se ponovo povećavao do 1981. kada dostiže maksimalan broj. Broj članova po domaćinstvu, počev od 1953. stalno je u postepenom padu. Tako je njihov broj 1948. iznosio 4,1⁰/₀, da bi se 1981. spustio na 3,7⁰/₀. Dakle, riječ je o domaćinstvima koja prosječno imaju mali broj članova, što upućuje na zaključak da je učešće starijih domaćinstava i onih sa malim brojem djece relativno veliko. Na takvu ocjenu još više upućuje podatak da je u Crnoj Gori prosječan broj članova po domaćinstvu 1981. godine iznosio 4,3.

Struktura stanovništva i domaćinstva prema mjestu življenja

Analiza broja i strukture stanovništva i domaćinstava u odnosu na mjesto življenja zasniva se uglavnom na raspoloživim podacima za 1971. i 1981. godinu (tabela 4).

Tab. 4. Broj i struktura stanovništva i domaćinstava u odnosu na mjesto življenja

	1971.*		1981.*	
	Broj	Učešće (%)	Broj	Učešće (%)
Stanovništvo				
Ukupno	15 073	100,0	14 769	100,0
U gradu	3 856	25,6	4 815	32,6
U ostalim naseljima	11 217	74,4	9 954	67,4
Domaćinstva				
Ukupno	3 961	100,0	4 191	100,0
U gradu	1 032	26,1	1 353	32,3
U ostalim naseljima	2 929	73,9	2 838	67,7

Prije toga biće dat kratak osvrt na podatke iz 1971. Te godine u danilovgradskoj opštini, prema popisu, nije bilo gradskog stanovništva i domaćinstava. Razvrstana su mješovita i seoska naselja. U prvom tipu naselja živjelo je 3 856 stanovnika ili 25,6⁰/₀ uk-

* Prikazani broj i učešće stanovnika i domaćinstava 1971. godine kao gradsko predstavlja u stvari podatke za mješovito naselje. Budući da su sadašnja naselja Danilovgrad i Spuž tada tretirani kao mješovita a 1981. kao gradska, tako smo ih prikazali i 1971. godine, radi potrebne uporedivosti dva perioda.

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanovi 1981. Bilten 5, str. 11. i 12.

upnog broja stanovnika, kao i 1 032 (26,1%) ukupnog broja domaćinstava a u drugom tipu naselja 11 217 ili 74,4% stanovnika, kao i 2 929 ili 73,9% domaćinstava.

Izmjenom definicije popisa stanovništva uglavnom dolazi do velike izmjene strukture stanovništva i domaćinstava u odnosu na mjesto stanovanja. Stanje je takvo da u 1981. godini oko jedne trećine stanovništva i domaćinstava živi u gradu (Danilovgrad i Spuž). Ovdje je potrebno ukazati na neka bitnija obilježja sadašnjeg stanja strukture stanovništva u odnosu na mjesto življenja, iako će o tome biti govora i u narednom dijelu rada. Naime, odlazak stanovništva iz sela u grad ukoliko ono tamo obezbijedi zaposlenje u nepoljoprivrednim djelatnostima (posebno ako se radi o onom stanovništvu koje čini tzv. agrarni višak) predstavlja zadovoljavajući društvenoekonomski proces. Međutim, ovdje uglavnom nije riječ o takvoj pojavi, već selo napuštaju i oni koji imaju posjed, a odlaskom zadržavaju i dalje vlasništvo nad posjedom, čime se umanjuje mogućnost valorizacije raspoloživih proizvodnih kapaciteta u poljoprivredi.

Socijalnoekonomski sastav stanovništva

Analiza broja i strukture ukupnog i poljoprivrednog stanovništva prema aktivnostima ukazuje, pored ostalog, na relativnu raspoloživost ljudskog rada koji je, ili može biti, angažovan na poslovima u poljoprivrednoj proizvodnji, odnosno kakav je odnos između privredno aktivnih lica u poljoprivredi i onih u nepoljoprivrednim djelatnostima.

U okviru toga najinteresantniji je podatak o broju i učešću poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu. Tu su se upravo desile najznačajnije promjene u posmatranom periodu (tab. 5). Prema popisu stanovništva proizilazi da je učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu (koje je 1981. godine iznosilo 7%) u odnosu na 1961. (kada je ono bilo 41,8% smanjeno čitava 34,8% indeksna pona. Ovdje treba reći da je različita definicija popisa stanovništva znatno doprinijela da prikazano učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu bude veoma nisko. Ukoliko bi se primijenila definicija popisa primjenjivana u poslijeratnim popisima stanovništva, vjerovatno bi se, prema našoj procjeni to učešće kretalo negdje oko 20%. Mi ćemo se u analizi koristiti zvaničnim statističkim podatkom popisa 1981. godine. No, bez obzira na to koji podatak prihvatili, može se konstatovati da je u danilovgradskoj opštini proces deagrarizacije bio veoma intenzivan, a da bi imajući u vidu raspoloživi zemljišni potencijal i klimatske prilike koje vladaju u ovom području, trebalo u narednom periodu preduzimati odgovarajuće mjere agrarne i druge politike koje bi djelovale u smislu obezbjeđenja društveno cjelishodnijeg kretanja deagrarizacije.

Drugi značajan momenat na koji, sa stanovišta naše analize, treba ukazati jeste nivo udjela aktivnog u ukupnom stanovništvu. Naime, udio aktivnog stanovništva u ukupnom u danilovgradskoj opštini 1981. godine iznosio je 32,9%, nešto manje nego u Crnoj Gori kao cjelini, gdje je on bio 34,1%. Ukoliko se kategoriji aktivnog stanovništva dodaju lica sa ličnim primanjima, proističe da je njihovo zajedničko učešće u ukupnom stanovništvu 51%, a izdržavana lica čine preostalih 49%. Uporedo posmatrano, proističe da privredno aktivna lica u ukupnom poljoprivrednom stanovništvu učestvuju u približno istom odnosu 50,3%. To je zadovoljavajući podatak, posmatran sam za sebe, jer ukazuje na povoljnost posmatrane strukture stanovništva kao izvora sposobne radne snage za bavljenjem poljoprivrednom proizvodnjom. Međutim, iz datog podatka ne može se izvesti zaključak o distribuciji raspoložive radne snage u odnosu na postojeći broj poljoprivrednih gazdinstava i veličinu posjeda. O tome ćemo nešto više reći u narednom dijelu rada.

Karakteristično je da se poslednjih deset godina ukupno učešće privredno aktivnog stanovništva u ukupnom nije smanjilo, ali se smanjilo učešće žena, dok se povećalo učešće muškaraca, što opet može da se ocijeni kao poželjno kretanje. Kod poljoprivrednog stanovništva izrazito je smanjen broj izdržavanih lica, čak je i to smanjenje relativno veće od smanjenja učešća poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu.

Godine života stanovništva osnovni su kriterij za utvrđivanje raspoloživog kontigenta privredno aktivnih lica. Ako se takav podatak posmatra u odnosu na školsku spremu, dolazi se do približno raspoložive kvalifikacione strukture radne snage za određene vrste zanimanja. Kompleksna analiza stanja, uslova i mogućnosti razvoja poljoprivrede ne može se napraviti ako nije sagledano upravo pitanje starosnog sastava i nivo školske spreme poljoprivrednog stanovništva. U posljednje vrijeme pri uvođenju moderne poljoprivredne proizvodnje sve se više poklanja pažnja stručnoj osposobljenosti poljoprivrednih proizvođača — nosilaca savremenih proizvodnih procesa na sopstvenom posjedu. Starosna struktura poljoprivrednog stanovništva u danilovgradskoj opštini, posmatrano u cjelini, nije tako nepovoljna (tab. 6). Na takvu konstataciju upućuje podatak da je učešće grupacije stanovništva od 28-65 godina života relativno visoko (44,6%). Međutim, to što u određenoj mjeri zabrinjava, sa stanovišta zadržavanja određenog broja poljoprivrednog stanovništva u budućnosti jeste postepeno pomjeranje učešća u korist starijih kategorija stanovništva. Tako, kategorija stanovništva od 65 i više godina učestvuje u ukupnom poljoprivrednom stanovništvu 20,2%, a ona ispod 15 godina 17,4%, ili više za 2,8 procentna poena. I pod uslovom da se cijelo stanovništvo mlađe od 15 godina opredijeli za poljoprivredno zanimanje,

Tab. 5. Kretanje ukupnog broja i sastava ukupnog i poljoprivrednog stanovništva prema aktivnosti 1971. i 1981. god.

Ukupno	Aktivno				Poljoprivredno stanovništvo				
	Svega	Muški	Ženski	Lica sa lič. prih.	Izdržavano	Svega			Izdržavano
						Broj ukupnog	Svega	Muški	
a) Apsolutni brojevi						^{u/b}			
1961.	17 376	3 478	2 265	1 344	10 291	41,8	3 365	1 575	3 890
1971.	15 073	3 064	1 770	1 736	8 530	30,6	2 349	1 170	2 267
1981.	14 517	4 775	1 560	2 625	7 117	7,0	535	306	528
b) Struktura u procentima									
1961.	100	33,0	20,0	7,7	59,2	100	46,3	21,7	53,5
1971.	100	32,0	20,3	11,5	56,6	100	50,9	25,3	49,1
1981.	100	32,9	22,1	18,1	49,0	100	50,3	28,8	49,7

Izvor: SGCG, 1974. str. 245. i SGCG 1983. str. 258.

NAPOMENA: Podaci za ukupno stanovništvo u 1961. i 1971. godini i za poljoprivredno stanovništvo u 1961. godini ne predstavljaju tačan zbir iznosa i izdržavanog stanovništva datih u tabeli.

to ne može nadomjestiti pomenutu kategoriju starijeg stanovništva. Otuda se može zaključiti da danilovgradsko poljoprivredno stanovništvo stari. Kojim će tempom u narednom periodu taj proces teći, uglavnom će zavisiti od stope prirodnog priraštaja i stvaranja društvoekonomskih i drugih uslova koji će biti atraktivni u profesionalnom opredjeljivanju omladine za poljoprivrednu proizvodnju na sopstvenom posjedu. Slična je situacija i kad je riječ o strukturi aktivnih poljoprivrednika.

Nepovoljnija je u odnosu na prethodnu, strukturu školovanosti kako ukupnog poljoprivrednog, tako i aktivnog poljoprivrednog stanovništva. Nepismeno stanovništvo u ukupnom poljoprivrednom učestvuje 15,7^o/_o a kod poljoprivredno aktivnog nešto manje (8,6^o/_o). Znatno veće je učešće stanovništva bez školske spreme i sa 1-3 razreda osnovne škole koje iznosi za prvo 25,5^o/_o, a za drugo manje -14,6^o/_o. U okviru takvog ukupnog stanja povoljna je okolnost što je relativno veće učešće nepismenih i manje školovanih u starijim grupacijama stanovništva.

Tab. 6. Poljoprivredno stanovništvo u zemlji prema dobu života, školskoj spreml, pismenosti i aktivnosti

	Ukupno		Aktivno		Izdržavano
	Broj	% ukup. poljop. stan.	Broj	% ukup. poljop. stan.	
Ukupno	1 062	100,0	534	50,3	528
Ispod 15 godina	185	17,4	3	0,3	182
15 i više god. - svega	877	82,6	531	50,0	346
Bez školske spreml i					
1-3 razred, osn. škole	271	25,5	155	14,6	116
Od toga nepismeno	167	15,7	91	8,6	76
4-7 razreda osn. škole	366	34,5	262	24,7	104
Osnovno obrazovanje	192	18,1	88	8,3	104
Srednje obrazovanje	45	4,2	25	2,4	20
Više obrazovanje	1		1		—
Visoko obrazovanje	2		—		2
Nepoznato	—	—	—	—	—
15-27 godina	187	17,6	57	5,4	130
Bez školske spreml i					
1-3 razreda osn. škole	14		3		11
Od toga nepismeno	3		1		2
4-7 razreda osn. škole	28		12		16
Osnovno obrazovanje	121		35		86
28-65 godina	474	44,6	315	29,7	159
Bez školske spreml i					
1-3 razreda osn. škole	118		59		50

Od toga nepismeno	70		32		33
4-7 razreda osn. škole	272		192		80
Osnovno obrazovanje	67		49		18
65- i više godina	215	20,2	159	15,0	56
Bez školske sprema i					
1-3 razreda osn. škole	138		93		45
Od toga nepismeno	93		58		35
4-7 razreda osn. škole	66		58		8
Osnovno obrazovanje	4		4		—
Nepoznato	1		—		1

Izvor: Bilten: Popis stanovništva i domaćinstava 1981. godine, opština Danilovgrad, str. 176, 177, 178.

Valja očekivati da će se i u narednom periodu na ovom području odvijati deagrarizacija koja vodi smanjivanju poljoprivrednog stanovništva. Kako prilagoditi takav proces ukupnim društvenoekonomskim i drugim potrebama područja, stvar je posebne analize i programa adekvatnih mjera. U svakom slučaju, jedno od značajnijih pitanja u okviru toga treba da predstavlja školovanje i ostručavanje sadašnjih i budućih poljoprivrednih proizvođača za robnu poljoprivrednu proizvodnju.

Socijalnoekonomske promjene domaćinstva

Značajnije socijalne promjene na ovom području u posmatranom periodu dogodile su se u domaćinstvima koja imaju poljoprivredno gazdinstvo. Posmatračemo ih uporedo sa promjenama koje su se dogodile u Crnoj Gori kao cjelini.

Tab. 7. Domaćinstva koja imaju, odnosno nemaju posjed

Područje	1960.			1981.		
	Ukupno	sa posjedom	bez posjeda	Ukupno	sa posjedom	bez posjeda
Danilovgrad	4 320	3 566	764	4 191	2 674	1 517
Broj Učešće	100,0	82,3	17,7	100,0	63,8	36,2
Crna Gora						
Broj Učešće	106 569	64 918	41 651	142 692	58 939	83 753
	100,0	60,9	39,1	100,0	41,3	58,7

Izvor: Popis poljoprivrede 1960. Statistički pregled 1947-1965. str. 14. Popis stanovništva i domaćinstava 1981. Bilten br. 2 str. 33.

Ukupan se broj domaćinstava u posmatranom periodu od 1960. do 1981. u danilovgradskoj opštini smanjio, a u Crnoj Gori osjetno povećao (tabela 7). U oba područja ispoljena je tendencija smanjivanja ukupnog broja domaćinstava sa gazdinstvom. Takva kretanja prouzrokovala su izvjesne izmjene u socijalnoekonomskoj, posjedovnoj i drugoj strukturi ovih domaćinstava. Učešće domaćinstava sa posjedom u ukupnom broju domaćinstava 1960. godine bilo je u danilovgradskoj opštini čak 82,3⁰%, a u Crnoj Gori znatno manje (60,9⁰%), dok 1981. ono iznosi za prvo područje 63,8⁰%, što znači da je smanjeno 18,5 indeksnih poena, a u drugom području 41,3, čime je došlo do njegovog smanjenja za 22,5 indeksnih poena. Ova težnja smanjivanja domaćinstava sa posjedom pozitivna je ukoliko dolazi do koncentracije i centralizacije zemljišnih površina i one prelaze u vlasništvo društvenog sektora ili čak individualnih poljoprivrednih proizvođača, odnosno onog vlasnika koji će na tim površinama organizovati intenzivnu robnu proizvodnju.

Analiza sastava domaćinstava koja imaju gazdinstvo prema izvorima prihoda osobito je značajna za ocjenu ukupnih strukturalnih promjena na selu, posebno ako se radi o iskorišćavanju prostora — zemljišnih površina za poljoprivrednu proizvodnju. Pored intenzivnih promjena u socijalnoekonomskoj strukturi stanovništva, najznačajnije promjene na danilovgradskom selu desile su se u socijalnoekonomskoj strukturi domaćinstava. Ovdje ćemo takvu analizu praviti samo kod domaćinstava koja imaju poljoprivredni posjed, jer je to jedan od najvažnijih ciljeva ovog rada. Pri tome ćemo se osloniti na statističke podatke — popisa stanovništva 1971. i 1981. godine — i vršiti odgovarajuća poređenja stanja u danilovgradskoj opštini sa stanjem u cijeloj Crnoj Gori (tabela 8).

Prije prelaska na analizu neophodno je dati neka metodološka objašnjenja i kraći osvrt na definiciju popisa. U literaturi, a i praksi, uglavnom se domaćinstva, u zavisnosti od izvora prihoda, grupišu u četiri kategorije: tzv. čista poljoprivredna, mješovita, nepoljoprivredna i staračka (bez privredno aktivnih lica). Kako smo koristeći se statističkim podacima došli do broja i učešća pojedine kategorije domaćinstava prikazanih u tabeli 8, kazali smo ukratko u metodološkim objašnjenjima.

Prema statističkim podacima popisa stanovništva 1981. godine, proizilazi da je u ukupnom broju domaćinstava sa gazdinstvom učešće tzv. čistih poljoprivrednih veoma nisko (svega 8⁰%). Toliki njihov udio može se znatno objasniti malim učešćem poljoprivrednog stanovništva (7⁰%). Još je manje učešće mješovitog (4,9⁰%) a najmanje staračkih (svega 2,7⁰%). Međutim, pada u oči veoma visoko učešće poljoprivrednih domaćinstava, čak 84,4⁰%. Dosta neobjašnjivo izgleda da tzv. nepoljoprivredna domaćinstva koja imaju zemljišni posjed (često i po nekoliko hektara) nemaju nikakav prihod sa sopstvenog gazdinstva. Meže samo da se govori o takvim

gazdinstvima što nemaju privredno aktivnih lica koja rade u poljoprivrednoj proizvodnji, ali ne i da bilo u manjoj ili većoj mjeri privređuju na sopstvenom gazdinstvu, makar se radilo o tzv. rekreativnoj poljoprivredi, ili posjed daju u zakup, što opet predstavlja neki izvor prihoda.

Tab. 8. Domaćinstva sa gazdinstvom prema izvorima prihoda

Područje	Godina 1971.					1981.				
	Ukupno	Poljoprivredna	Mješovita	Nepoljoprivredna	Staračka	Ukupno	Poljoprivredna	Mješovita	Nepoljoprivredna	Staračka
Danilovgrad										
Broj	3 961	956	719	2 286	—	2 674	215	131	2 257	71
Učešće %	100,0	24,1	18,2	57,7	—	100,0	8,0	4,9	84,4	3,3
Crna Gora										
Broj	121 911	28 679	15 114	78 118	—	58 939	11 813	8 650	36 337	2 137
Učešće %	100,0	23,5	12,4	64,1	—	100,0	20,0	14,7	61,7	3,6

Metodološko objašnjenje:

Mješovita domaćinstva = od poljoprivrede i nepoljoprivrednih zanimanja + od poljoprivrednih i nepoljoprivrednih zanimanja i ličnih prihoda + od poljoprivrednih zanimanja i ličnih prihoda

Nepoljoprivredna domaćinstva = isključivo od nepoljoprivrednih zanimanja + isključivo lični dohoci + od nepoljoprivrednih zanimanja i ličnih prihoda

Izvor podataka: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Bilten 3, str. 86.

Na osnovu raspoloživih statističkih podataka, isključujući njihovu interpretaciju na način o kojem smo već govorili, proizilazi da je u periodu od 1971. do 1981. smanjeno učešće čistih poljoprivrednih domaćinstava oko tri puta, a mješovitih skoro četiri puta, dok je učešće nepoljoprivrednih domaćinstava povećano 26,7 indeksnih poena. Ovakvo stanje je, sa stanovišta mogućnosti unapređivanja poljoprivredne proizvodnje, znatno nepovoljnije nego u Crnoj Gori kao cjelini gdje 1981. čista poljoprivredna domaćinstva čine 20%, ili 2,5 puta više, mješovita 14,7% ili 3 puta više, a nepoljoprivredna 61,7%, ili manje za 22,7 indeksnih poena nego u danilovgradskoj opštini.

Tab.9. Domaćinstva koja imaju poljoprivredna gazdinstva prema ukupno korišćenoj površini zemljišta, broju i starosti članova-poljoprivrednika

Ukupna korišćena površina zemljišta	1	2	3	Sa 1 poljoprivrednikom			Sa 2 poljoprivrednika			Sa 3 poljoprivrednika			Sa 4 i više poljoprivrednika						
				Svega	Ispod 60 god.	60 i više godina	Svega	Ispod 60 godina	Sa 1 poljoprivrednikom od 60 i više godina	60 i više godina	Svega	Ispod 60 godina	Sa 1 poljoprivrednikom od 60 i više godina	60 i više godina	Svega	Ispod 60 godina	Sa 1 poljoprivrednikom od 60 i više godina	Sa 2 poljoprivrednika od 60 i više godina	Sa 3 poljoprivrednika od 60 i više godina
Ukupno	2 674	2 328	308	163	145	32	11	18	3	5	1	4	—	—	—	—	—	—	—
Bez zemlje	23	21	2	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Do 010 ha	49	49	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
0,11-0,50	512	480	30	18	12	2	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
0,51-1,00	688	626	55	28	27	7	2	4	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1,01-2,00	745	632	104	50	54	6	2	3	1	3	1	2	—	—	—	—	—	—	—
2,01-3,00	297	248	47	28	19	2	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3,01-4,00	140	111	24	15	9	5	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4,01-5,00	70	54	15	10	5	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5,01-6,00	40	32	7	3	4	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6,01-8,00	26	13	9	3	6	3	1	2	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8,01-10,00	38	26	10	5	5	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10,01-15,00	20	15	3	2	1	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15,01-20,00	9	7	1	—	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
preko 20,00	17	14	1	—	1	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Izvor: Bilten, Stanovništvo i domaćinstva — opštine Danilovgrad, str. 26.

Struktura gazdinstva po veličini

Struktura domaćinstava koja imaju poljoprivredno gazdinstvo veoma je nepovoljna kako sa stanovišta veličine posjeda, tako i sa stanovišta njegova vlasništva. Za takvu analizu koristili smo se podacima popisa poljoprivrede 1981. godine (tabele 8 i 9). Iz prikazanih podataka izlazi da gazdinstva veličine do 1,0 ha u ukupnom broju gazdinstava učestvuju 47,5%. To je posjed čija veličina onemogućava značajniji obim robne poljoprivredne proizvodnje. Osim toga, treba imati u vidu da je i ovako sitan posjed razbacan u više parcela, pa se produktivna sposobnost umanjuje. U takvim uslovima dosta je otežana i znatno se poskupljuje upotreba mehanizacije, posebno i stoga što nije dostignut zadovoljavajući stepen specijalizacije proizvodnje. Zbog sitnih i razbacanih parcela dolazi do praznog hoda traktora pri mehanizovanoj obradi, čime se smanjuje stepen rentabiliteta i gubi u vremenu, što je značajno za praćenje agrotehničkih rokova u obavljanju određenih agrotehničkih zahvata u pojedinim linijama proizvodnje.

Veličina zemljišnog posjeda ispod 1 ha, uglavnom ne omogućava dohodak dovoljan za egzistenciju jednog domaćinstva. Otuda domaćinstva koja imaju poljoprivredno gazdinstvo do 1 ha ne mogu, po pravilu, ni u perspektivi postati tzv. čista poljoprivredna domaćinstva, bez obzira na to kakve se društvene mjere preduzele. Već time gazdinstvo samo po sebi pripada socijalnoekonomskoj grupaciji domaćinstva koje sa stanovišta prihoda može, odnosno mora, biti mješovito, a, zavisno od profesionalne opredijeljenosti privredno aktivnih svojih članova, može se tretirati kao mješovito ili nepoljoprivredno, ili, ako uopšte takvih članova nema, onda je riječ o staračkom domaćinstvu.

Grupacija gazdinstava od 1 do 3 ha u ukupnom broju gazdinstava učestvuje 39,0%. Radi se, naime, o površini gazdinstava prosječno od oko 2 ha. Veličina ovog gazdinstva nešto je povoljnija nego prethodnog, ali se ni ovdje ne može govoriti o posjedima koji bez obzira na stepen postignute specijalizacije (ukoliko se eventualno ne radi o tzv. radno-intenzivnoj proizvodnji) takođe ne može da obezbijedi paritetni nivo dohotka za domaćinstva njegovog vlasnika, mada može značajnije da učestvuje u ukupnom dohotku domaćinstva njegova vlasnika.

Ostali posjedi, relativno krupnija individualna gazdinstva, učestvuju: oni od 3 do 5 ha sa 7,8%, što je u određenoj mjeri tolerantno, kao proizvodno-ekonomska jedinica, dok bi posjedi od 5-8 ha sa 2,5%, kao i posjedi preko 8 ha sa 3,2% mogli biti uglavnom ekonomski prihvatljivi kao samostalne ekonomske proizvodne jedinice na kojima bi se u postojećim društvenoekonomskim uslovima po pravilu mogao postići relativno zadovoljavajući paritetni dohodak domaćinstava.

Iz izloženog proizilazi kao osnovni zaključak da je prosječna veličina individualnog gazdinstva danilovgradskoj opštini veoma mala — riječ je uglavnom o sitnom posjedu. To je posjed koji s obzirom na malu zemljišnu površinu sam po sebi u pretežnom broju slučajeva, oko 90%, ne može da obezbijedi zadovoljavajuću vrijednost poljoprivredne proizvodnje, odnosno nivo dohotka domaćinstvu, njegovom vlasniku. Ukoliko se i u takvim uslovima nastavi proces njegovog daljeg usitnjavanja putem diobe ili na drugi način, pogoršavaće se proizvodna sposobnost ukupno raspoloživih zemljišnih površina. Otuda proističe društvenoekonomska potreba za preduzimanjem odgovarajućih mjera bilo onih u oblasti zakonodavno-pravne regulative (pitanje nasljeđa i sl.) bilo onih u okviru ekonomske, odnosno agrarne politike. Bilo bi veoma poželjno, iako nijesmo ubijedeni da je tako nešto u ovom trenutku moguće obezbijediti, da dođe do veće koncentracije zemljišta, posebno ako bi se ona vršila u okviru društvenog sektora.

Sastav domaćinstava koja imaju poljoprivredno gazdinstvo u odnosu na broj članova poljoprivrednika nepovoljniji je od prethodnog. O jednom od bitnih razloga takvog stanja, malog posjeda, već je bilo riječi. Ovdje treba ukazati na osnovne karakteristike posmatrane strukture. Podaci popisa stanovništva iz 1981. ukazuju da 87,1% domaćinstava koja imaju poljoprivredno gazdinstvo nemaju poljoprivrednika među članovima domaćinstva. U takvim uslovima, po pravilu, ne može se očekivati intenzivna robna poljoprivredna proizvodnja na ukupno raspoloživoj površini jer ovakav posjed obrađuju nepoljoprivrednici, uglavnom parcijalno, ili se on daje u zakup. Značajno je i dosta složeno kako da se takvi poljoprivredni kapaciteti dovedu u položaj intenzivnog iskorišćavanja i veće proizvodnje narodnog bogatstva. Preostalih 12,9% vlasnika posjeda ima jednog ili više poljoprivrednika. Najviše ih je (11,5%) sa jednim, dok ih sa više poljoprivrednika ima svega 1,4%. Dalja analiza ukazuje na još veću nepovoljnost stanja. Evo nekih dokaza. Kod gazdinstava koja raspolazu jednim poljoprivrednikom njih 47% ima poljoprivrednika starijeg od 60 godina. Ukoliko takva gazdinstva nemaju nasljednika koji će se profesionalno opredijeliti za poljoprivrednu proizvodnju na sopstvenom posjedu, može se očekivati da će i ta gazdinstva relativno brzo biti bez poljoprivrednika, a samim time preći u drugu grupaciju domaćinstava — nepoljoprivredna, mješovita ili, ponekad, u staračka. Struktura domaćinstava sa jednim poljoprivrednikom u odnosu na veličinu posjeda nešto je povoljnija nego kod ukupnih gazdinstava, mada je i ovdje pretežno učešće onih do 1 ha — 28,2% i onih od 1 do 3 ha — 49,0%, što će reći da ukupno ove dvije kategorije obuhvataju 77,2% ukupnog broja.

Tab. 10. Struktura domaćinstava koja imaju poljoprivredno gazdinstvo prema ukupno korišćenju površini zemljišta, broju i starosti članova poljoprivrednika

Ukupna korišćena površina zemljišta	Bez poljoprivrednika			Sa 1 poljoprivrednikom			Svega 2 poljoprivrednika			Sa 3 poljoprivrednika			Sa 4 i više poljopr.		
	Ukupno	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
	100,0	87,1	100,0	11,5	—	—	1,2	—	—	—	0,2	—	—	00,0	—
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	—	—	100,0	—
Do 1,00 ha	47,5	50,5	30,5	28,2	28,8	27,6	28,1	27,3	27,8	33,3	—	—	—	—	—
1,01-3,0	39,0	37,8	49,0	49,0	47,8	50,4	25,0	27,3	22,2	33,3	60,0	—	—	—	—
3,01-5,0	7,8	7,2	12,8	12,8	15,4	9,6	18,8	—	33,3	—	—	—	—	—	—
5,01-8,0	2,5	1,9	5,2	5,2	3,7	6,9	12,5	—	—	—	20,0	—	—	100,0	—
8,01-10,0	1,4	1,1	3,2	3,2	3,1	3,4	3,1	9,1	11,1	33,3	—	—	—	—	—
10,01-15,0	0,8	0,6	1,0	1,0	1,2	0,7	3,1	9,1	—	—	20,0	—	—	—	—
preko 15,0	1,0	0,9	0,6	0,6	—	1,4	9,4	27,2	5,6	—	—	—	—	—	—

Umjesto zaključaka

Strukturalne promjene koje su se desile u poslijeratnom periodu na danilovgradskom selu i u poljoprivredi veoma su značajne. U ovom radu analizirana su samo neka od kretanja na selu, uglavnom ona koja se prvenstveno odnose na promjene socijalnoekonomskog sastava stanovništva i domaćinstava i na strukturu gazdinstava. U okviru toga nastojalo se bliže sagledati neke aspekte stanja i raspoloživosti osnovnih činilaca — zemljište i radna snaga za organizovanje savremene poljoprivredne proizvodnje. Mnoge ocjene date su u okviru analize raspoloživih i prikazanih podataka, zbog čega će se ovdje ukazati samo na globalne odlike i tendencije kretanja obilježja obuhvaćenih ovim radom. Možda kao prvu i najbitniju promjenu u društveno-ekonomskom razvoju, ne samo danilovgradskog sela nego i cijele opštine, treba istaći činjenicu da je u poslijeratnom periodu dostignut veoma visok stepen deagrarizacije stanovništva. Učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu od 7°/_o, koliko ga ima u danilovgradskoj opštini, karakteristika je privredno relativno visoko razvijenih područja. Budući da ovo područje ne pripada privredno razvijenom, šire posmatrano, može se zaključiti da proces deagrarizacije nije bio usaglašen sa intenzitetom i stepenom cjelokupnog privrednog razvoja. Ovaj zaključak još više upozorava ako se imaju u vidu ukupni raspoloživi zemljišni poljoprivredni potencijali koji su u vlasništvu individualnog sektora. Prenaglašena deagrarizacija stanovništva dovela je do enormnog prelaska individualnog posjeda iz vlasništva poljoprivrednih u vlasništvo nepoljoprivrednih domaćinstava, koja sada raspolazu sa 87,7^o/_o poljoprivrednih gazdinstava. Time je (ne može se, možda reći trajno, ali u svakom slučaju na duži period) pretežan dio poljoprivrednih zemljišnih kapaciteta stavljen u poziciju koja ne garantuje, odnosno objektivno onemogućava, njegovo maksimalno iskorišćavanje kao raspoloživog poljoprivrednog proizvodnog potencijala. Do sada ispoljene tendencije i starosna struktura postojećih poljoprivrednika ukazuje da se u narednom periodu mogu očekivati i dalja pogoršavanja, što je, sa stanovišta opštedruštvenog interesa, veoma nepoželjno. Istovremeno treba ukazati na činjenicu da struktura zemljišnog posjeda po veličini u vlasništvu poljoprivrednih domaćinstava nije osobito povoljnija. Sadašnje stanje veličine poljoprivrednog gazdinstva rezultat je, prije svega, njegovog nasljeđivanja koje je, prema propisima, regulisano bez obzira na profesionalnu opredijeljenost, odnosno zanimanje nasljednika.

U smislu otklanjanja, ili pak ublažavanja, određenih negativnosti koje se ispoljavaju u transformaciji sela i poljoprivrede u danilovgradskoj opštini neophodno je preduzeti odgovarajuće mje-

re koje bi se globalno mogle grupisati u dva kompleksa. Prvi bi obuhvatao sve one mjere čiji bi osnovni cilj bio zaustavljanje de-
grarizacije i usitnjavanja posjeda. U okviru drugog kompleksa treba predvidjeti mjere koje bi (uvažavajući sadašnje stanje posjedov-
ne, vlasničke, socijalnoekonomske i druge strukture stanovništva i domaćinstava) obezbijedile maksimalizaciju poljoprivredne pro-
izvodnje na ovom području. Pri tome treba imati u vidu složenost naznačenih procesa koji za uspješno društveno-ekonomsko usmje-
ravanje zahtijevaju utvrđivanje kompleksnih i istovremeno sinhro-
nizovanih mjera, s polazištem od saznanja da promjene na selu i u poljoprivredi predstavljaju sastavni dio ukupnih socijalnih, eko-
nomskih, kulturnih i drugih kretanja ne samo na ovom nego i na širem području.